

BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor

Aczél György külpolitikai nézetrendszere

Aczél György és a magyar külpolitika

A magyar külpolitika 1956–1989 között kényszerpályán mozgott, a Szovjetunió elvárásait követte. Így 1968-ban mi is bevonultunk Csehszlovákiába, 1973-ban megszakítottuk a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel, 1984-ben csatlakoztunk a Los Angeles-i olimpia bojkottjához. A szövetségi rendszer folyamatosan érvényes volt, bár a 70-es évektől megerősödtek kapcsolataink a nyugati szociáldemokrata pártokkal, s utóbb csatlakoztunk a Világbankhoz és a Nemzetközi Valuta Alaphoz.¹

A Kádár-korszak meghatározó kultúrpolitikusa, Aczél György (1917–1991) életútja ismert. Személye az állampártként funkcionáló Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetésében meghatározónak tekinthető, s bár a három évtized alatt nem rendelkezett végig azonos erősségű hatalommal, lényegében 1956-tól 1988-ig meghatározta az MSZMP művelődéspolitikájának alakulását. Aczél általában is kiemelkedett a Kádár befolyásolására képes vezetők közül.²

Tanulmányunkban Aczél Györgynek a magyar külpolitikai propagandában játszott szerepét vizsgáljuk.³ A témaválasztás meglepőnek tűnhet, hiszen a szovjet típusú pártállami rendszerekben az egyes vezetők mozgásterét szigorúan szabályozott volt. Aczél hatáskörébe, illetve felügyeleti területéhez nem tartoztak nemzetközi ügyek – kivéve a kulturális diplomácia jórészt cserekapcsolatokon alapuló mechanizmusát. Az ideológiai irányításban azonban a nemzeti kérdés és a határon túli magyarság ügye számos kulturális dimenzióval bírt, részben ez indokolta megszólalásait. Ő maga nem volt külügyi szakértő, nem beszélt nyelveket. Nem szeretett külföldre utazni, félt a repüléstől.⁴ Mégis, Kádár Jánoson és az ország vezetésében meghatározó szerepet játszó külpolitikuskokon (pártvonalon Berecz János, Gyenes András, Komócsin Zoltán, Nemes Dezső, Szűrös Mátyás, állami vonalon Péter János, Puja Frigyes, Sík Endre, Várkonyi Péter) kívül csak neki adatott meg, hogy ebben a témában (is) nyilatkozzon és publikáljon. Ily módon a külkapcsolatok kérdésköréhez való viszonyának, álláspontjának változásai – önmagán túlmutató jelentőséggel – általában alkalmasak annak szemléltetésére, hogy meddig terjedt a korabeli politikai keretek és hatalmi viszonyok között valamiféle reformszemlélettel bíró politikuskok mozgásterét.

A magyar külpolitikai kronológiában 1957–1990 között Aczél neve mindössze kilenc alkalommal bukkan föl.⁵ Földes György összefoglalásában sem sokkal többször szerepel.⁶ Révész Sándor monográfiájában nemzetközi vonatkozású eseményt vele kapcsolatban alig tizenöt helyen találunk.⁷ Külpolitikai témában a neve leginkább politikai bizottsági vagy központi bizottsági üléseken, hozzászólóként van megemlítve. Pl. 1979-ben az Egyesült Államokkal

való kapcsolatok erősítése mellett érvelt (a Szent Koronát ekkor már visszakaptuk), 1980-ban a moszkvai olimpia bojkottja miatt a Szovjetunió kérése ellenében a nyugati kapcsolatok változatlan fenntartásáért emelt szót, 1981-ben a Nemzetközi Valutaalaphoz való csatlakozás mellett agitált. Összeségében tehát cselekvő jelenléte a külpolitikában nem volt meghatározó. Ha voltak is nemzetközi vonatkozású megbízásai, azok bizalmi jellegűknél fogva Kádár személyes képviselőjét jelentették, üzenetet hozott vagy vitt (Gustáv Husák 1974, François Mitterand 1982, Mihail Gorbacsov 1986, 1987). Néhányszor megjelent francia, kelet-német, olasz, angolai testvérpártok kongresszusaira küldött pártdelegációk vezetőjeként, illetve tagjaként.

Ezzel kapcsolatban nem elhanyagolható jelentőségű tény, hogy a szovjet vezetés előtt Aczél megítélése egyértelműen negatív volt. A Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) főideológusa, Mihail Szuszlov, nem szívelte és sohasem tárgyalt vele. Aczél 1974-ben szovjet nyomásra mozdították el kulturális KB-titkári pozíciójából, és csak Szuszlov halála (1982) után térhetett vissza a pártapparátusba. Aczél művei napvilágot láttak angol, arab, bolgár, finn, francia, görög, lengyel, német és olasz nyelven, ugyanakkor oroszul egyetlen könyve sem jelenhetett meg (cikkek, interjúk igen). Mégis, Aczél minden megszólalásában a Szovjetuniót magasztalta. Gorbacsovval egészen más viszonyt alakított ki. 1986 utáni – az addigiakhoz képest – gyakoribb nyugati utazásai során főleg az ő személyét és politikáját népszerűsítette.

Aczél mindenkor alkalmazkodott a hivatalos kurzushoz, de megnyilatkozásaiban világosan felismerhető fejlődési ívet tapasztalunk a proletár internacionalizmus hirdetésétől a békés egymás mellett élésen át az Európa-eszme és a globalizáció elismeréséig. A tanulmány célja annak áttekintése, hogy meddig terjedt autonómiája a – nem önálló – reformpárti külpolitika népszerűsítése terén, különösen abban a kettős szorításban, amely egyrészt az SZKP és az MSZMP között egyes nemzetközi kérdések megítélésében – ha nem nyilvánosan is, de – fennállt, másrészt az MSZMP hivatalos irányvonalára és Aczél – Kádárral mindig jóváhagyott – egyéni interpretációja között feszült. Aczél nézeteinek rekonstruálásakor tehát nem szavainak mai értékelése a lényeges, hanem az adott korra jellemző felfogást kell megértenünk. Nem az számít, hogy most hogyan ítéljük meg akkori gondolatait, hanem hogy ez eltért-e, s ha igen, mennyiben és milyen irányban a korabeli fogalmi struktúrától?

Kérdés persze, hogy Aczél esetében lehet-e egyáltalán „nézetrendszerrel” beszélni? Véleményünk szerint igen, mert másokhoz képest jóval szabadabban használhatta és magyarázhatta az általános fogalmakat. Ez irányú politikai retorikai munkássága interjúkban, cikkekben, kötetekben öltött testet, amelyek elemzése tanulságokat rejt. Aczél politikai retorikai munkásságát külpolitikai tekintetben – az ún. „beszélgetőkönyvek” kivételével – eddig nem vizsgálták.⁸

A magyar külpolitika mozgásterét meghatározó keretek és fogalmak

A nemzetközi kapcsolatok 20. századi történetéről az olvasó különböző műfajú és szemléletű művek között válogathat.⁹ Az alábbiakban az aczéli retorika értelmezéséhez szükséges legfontosabb külpolitikai fogalmakat tekintjük át. A történeti keretek meghatározásához röviden felidézzük, hogy Magyarország és a többi Varsói Szerződés-tagállam külpolitikáját formálisan a szövetségi rendszer határozta meg, valójában a mindenkori szovjet pártvezetés érdekei és döntései. A változások és hangsúlyváltások követéséhez, illetve a külpolitikában megjelenő fogalmak értelmezéséhez indokolt a 20. század második felének korszakolása. Ehhez Fischer Ferenc globális szemléletű periodizációját használjuk, aki elsőként szakított a 80-as évek végéig uralkodó, a szocialista világrendszert, az atlanti térséget és a harmadik világot önálló

entitásként tárgyaló felfogással.¹⁰ Fischer szerint a periódusok az alábbiak szerint alakultak: I. 1941–1947 az „első antagonisztikus kooperáció” (azaz: az „elbai kézfogástól a Truman-doktrínáig” terjedő korszak). II. 1947–1962 a „klasszikus hidegháború”; ezen belül három alperiódus: a Truman-doktrínától Sztálin haláláig (1947–1953), Sztálin halálától Hruscsov Berlin-ultimátumáig (1953–1958), Hruscsov Berlin-ultimátumától a karibi rakétaválságig (1958–1962). III. 1962–1969 az „első kooperatív konfrontáció” (azaz: a karibi rakétaválságtól a Nixon–Brandt külpolitikai fordulatig terjedő korszak). IV. 1969–1975 a „második antagonisztikus kooperáció” (azaz: a Nixon–Brandt külpolitikai fordulattól a helsinki értekezletig tartó időszak). V. 1975–1979 a „második kooperatív konfrontáció” (azaz: a helsinki értekezlet-től a Szovjetunió afganisztáni intervenciójáig terjedő periódus). VI. 1979–1985 a „kis hidegháború” (azaz: a Szovjetunió afganisztáni intervenciójától Gorbacsov peresztrojkáig tartó korszak). VII. 1985–1989 a „harmadik antagonisztikus kooperáció” (azaz: Gorbacsov peresztrojkájától a berlini fal leomlásáig). Ha pedig fordulópontok szerint követjük a periodizációt, a korszakhatárok (ismét csak a szerző fogalomkészletével) az alábbiak: 1947: Truman-doktrína (lezárta a hidegháború „inkubátor” szakaszát, elkezdődött a „klasszikus” szakasz); 1962: karibi válság (lezárta a „klasszikus hidegháborút”, utat nyitott a „békés egymás mellett élés” felé); 1969: Nixon–Brandt külpolitikai fordulat (elkezdődött az „enyhülés détente-korszaka”); 1975: helsinki konferencia (az enyhülés csúcspontja, egyben a kelet-nyugati rivalizálás globalizálódásának kezdete); 1979: a Szovjetunió afganisztáni intervenciója (a „kis hidegháború” kezdete); 1985: Gorbacsov fellépése (a hidegháború végleges befejezéséhez vezető út kezdete); 1989: a berlini fal leomlása (a szovjet birodalom, egyúttal a „bipoláris világ” szétesése).

Békés egymás mellett élés

A békés egymás mellett élés, mint államközi együttműködési alapelv, a Nehru indiai és Csou En-laj kínai kormányfő által 1954. június 28-án közzétett *pancsa sila* (öt alapelv) utolsó pontjaként jelent meg a világpolitikában.¹¹ A fogalom helyet kapott a később el nem kötelezett államoknak nevezett csoportosulás 1955. április 18–24-ei bandungi értekezletén elfogadott tíz alapelv között.¹² Innen vette át és emelte a Szovjetunió, valamint a szovjet blokk országainak átfogó külpolitikai stratégiájává Nyikita Hruscsov, az SZKP Központi Bizottságának első titkára az SZKP 1956. évi XX. kongresszusán. Hruscsov a kongresszus nyitónapján a nemzetközi helyzet elvi kérdései között első helyen nevezte meg a két rendszer békés egymás mellett élését. Hivatkozott az indiai–kínai kezdeményezésre, a szovjet külpolitika lenini örökségére, és kifejtette, hogy a kapitalizmus legyőzése nem háborúval lehetséges, hanem ideológiai alapon, oly módon, hogy az egyes országok állampolgárai maguk jöjjenek rá a társadalmi rend megváltoztatásának szükségességére.¹³ A kongresszus határozata a „békés egymás mellett élés lenini elvét” a párt hivatalos irányvonalává tette.¹⁴ (Lukács György később magát nevezte meg, mint aki rögtön a XX. kongresszus után az osztályharc új formájának minősítette a kifejezést.¹⁵)

A fogalom a kommunista és munkáspártok első, 1957. novemberi és második, 1960. novemberi moszkvai tanácskozásán a mozgalom általános alapelvévé vált,¹⁶ az SZKP 1961. évi XXII. kongresszusán pedig bekerült az új pártprogramba. A nemzetközi viszonyokkal foglalkozó első rész VIII. fejezete *A békés egymás mellett élés és az egyetemes békéért folyó harc* címet kapta, benne a következő kulcsmondattal: „A Szovjetunió következetesen védelmezte és fogja védelmezni a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének politikáját.” A program meghatározta, hogy „a békés egymás mellett élés a szocializmus és a kapitalizmus nemzetközi méretű békés versenyének alapja, a szocializmus és a kapitalizmus

közötti osztályharc különleges formája”, másrészt szinte lexikonszerű definícióval megállapította, hogy „a békés egymás mellett élés feltételezi a háborúról, mint az államok közti vitás kérdések megoldásának eszközéről való lemondást, a vitás kérdéseknek tárgyalások útján való rendezését; az államok egyenjogúságát, az államok közti kölcsönös megértést és bizalmat, egymás érdekeinek figyelembevételét; a belügyekbe való be nem avatkozást, minden nép ama jogának elismerését, hogy önállóan oldja meg országának minden kérdését; minden ország szuverenitásának és területi sérthetlenségének szigorú tiszteletben tartását; a gazdasági és kulturális együttműködés fejlesztését a teljes egyenlőség és a kölcsönös előnyök alapján.”¹⁷

Időközben az Egyesült Nemzetek Szervezete is lépett. Az ENSZ-közyűlés 1957. évi XII. ülészakán a tagállamok egyhangú határozatot fogadtak el az államok közötti békés és jószomszédi kapcsolatokról.¹⁸

Hruscsov általában sokat tett a fogalom elterjesztéséért. Ez akkor is pozitívumnak tekinthető, ha tudjuk, hogy ennek elsősorban belpolitikai okai voltak: az életszínvonal emelését a Szovjetunió csak a katonai–ipari komplexum költségeinek csökkentése árán érthette el, ehhez pedig a nemzetközi viszonyok enyhülésére volt szükség. A kifejezés olvasható Hruscsov 1960-ban magyarul megjelent beszéd- és cikkgyűjteményének címében, és folytatódott a következő, még vaskosabb kötetében.¹⁹ (Jellemző, hogy Mihail Gorbacsov magyar nyelven megjelent külpolitikai beszédgyűjteménye a hruscsovi kötet cím variánsa, s rögtön első főtítkári beszédében hitet tett a folyamatosság mellett: „tántoríthatatlanul követjük a béke és a békés egymás mellett élés lenini irányvonalát.”²⁰)

A Szovjetunió külpolitikai doktrínája nyomán a békés egymás mellett élés elve a hatvanas évek elején az egész szocialista tábor központi fogalmi elemévé vált. A kommunista és munkáspártok 1969. évi moszkvai tanácskozásának záródokumentumában megkísérelték összhangba hozni a népek akár fegyveres úton történő imperializmusellenes harcával,²¹ hiszen a Szovjetunió közvetlen politikai befolyásának világméretű kiterjesztése Kubával megkezdődött.

Helsinki folyamat és enyhülés

A 33 európai és két észak-amerikai állam részvételével Helsinkiben 1973. július 3-án kezdődött, és az államok legmagasabb politikai vezetői által 1975. augusztus 1-jén aláírt záróokmánnyal véget ért Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet több volt szimpla csúcstalálkozónál. A záróokmány legismertebb része az államok közötti biztonsággal kapcsolatos tíz alapelv, emellett gazdasági, tudományos, technikai, környezetvédelmi, közlekedési, idegenforgalmi, humanitárius, információs, kulturális és oktatási ügyekre is kiterjedt.²² De mégsem egyszerűen a második világháború utáni korszak legfontosabb európai alapidokumentuma kelt életre, hanem olyan jelenség, amely a kölcsönös számon kérhetőség kimondásával, a kétoldalú kapcsolatok erősödésével eseménysorrá állt össze, s amely magában foglalta a vállalt feladatok monitoring jellegű utókövetését.²³ Ezért nevezik a jelenséget helsinki folyamatnak, a hatását pedig Helsinki szellemének.

Az alapelvek közül a szovjet blokk országai számára kevésbé az általuk addig is hangoztatott békés egymás mellett élés elve, sokkal inkább az emberi jogok kérdése okozott fejtörést – és lett később sok ellenzéki mozgalom hivatkozási alapja. De a konferencia számos belpolitikai változást is generált. 1977-ben a Szovjetunióban új alkotmány lépett hatályba, amelyben az emberi és állampolgári jogok nagyobb hangsúlyt kaptak, és a téma innentől kezdve a retorika szintjén – idegen nyelvekre is lefordítva – sikerpropagandává vált.²⁴ Ebből persze a valóságban egy szó sem volt igaz.²⁵ 1977-ben Leonid Brezsnyev szovjet pártfőtítkár

felvette az államfői tisztséget (addig a pártvezetői és az államfői posztot sohasem töltötte be egyazon személy), hiszen „csak” pártfunkciója az immár összeurópai szintű diplomáciai protokollba nem volt beilleszthető. Kádár Jánost az állami poszt hiánya nem zavarta,²⁶ számára Európa – „Helsinki szellemében” – ettől függetlenül megnyílt. 1975 után találkozott a pápával, a francia és az osztrák államfővel, a nyugatnémet kancellárral, a brit, az olasz és a bajor miniszterelnökkel.²⁷

Az európai kommunista és munkáspártok 1976. évi berlini konferenciájának középpontjában a helsinki záróokmány saját értelmezésén alapuló „lekövetése” állt, tehát rögzítették, hogy bár a békés egymás mellett élés politikája és az enyhülés összhangban van a népek érdekeivel, mindez „semmiképp sem jelent politikai és társadalmi status quót a különböző országokban”, azaz az osztályharc folytatódik.²⁸ Nem maradt le a Varsói Szerződés sem: az 1975. évi, a katonai szövetség alapításának 20. évfordulójára kiadott közlemény *Az európai népek békéjéért, biztonságáért, együttműködéséért és közeledéséért* címet viselte, benne a két katonai tömb egyidejű feloszlásáról szóló propagandacéllal, majd 1975 végén és 1976 őszén ismét hitet tettek az EBEÉ céljainak fontossága mellett.²⁹ A valóság ezzel szemben a 70-es évek végére a szovjet érdekszféra mind erőszakosabb térnyerését mutatta (Angola, Mozambik, Vietnam, Etiópia, Afganisztán, Dél-Jemen). Az ennek következtében kialakuló újabb „kis hidegháború” az ideológia szintjén megkövetelte az enyhülés fogalmának szovjetellenességgel összefüggő értelmezését.³⁰ A Helsinki előtti és utáni uralkodó szovjet ideológia tehát lényegében nem változott.³¹ Az értekezlet utótalálkozói mindenesetre folytatódtak: 1977–78-ban Belgrád, 1980–1983-ban Madrid, 1986–89-ben Bécs adott otthont a delegációknak. A madridi találkozón született döntés alapján rendezték meg az Európai Kulturális Fórumot 1985-ben Budapesten.

Proletár internacionalizmus

A más szóval proletár nemzetköziségnek nevezett fogalom eredete 1848-ra, Marx és Engels *Kommunista kiáltványához* nyúlik vissza: „Világ proletárjai, egyesüljetek!” A Szovjetunió és a szocialista világrendszer, illetve a világ kommunista pártjainak legfontosabb ideológiai-politikai alapelve magában foglalta a munkásosztály nemzetközi szolidaritását és osztályharcát, a nemzeti önrendelkezési jogot, a tudományos szocializmus ideológiai uralmát, és a nemzetközi segítségnyújtást, katonai értelemben is.³² A fogalom válfaját, a szocialista internacionalizmust utóbb kifejezetten a szocialista világrendszerhez tartozó országok párt- és államközi gazdasági és védelmi együttműködésének jellemzésére használták.³³

Nacionalizmus

A nacionalizmus tartalma és jelentése máig le nem zárult viták tárgya. A fogalomnak egyesek pozitív, mások negatív értéktartalmat tulajdonítanak.³⁴ 1990 előtt egyértelműen negatív jelentéssel bírt: „polgári ideológia és politikai irányzat, amely a társadalmi küzdelem középpontjába a nemzeti kérdést helyezi (...) az osztályérdeket tagadja”³⁵ Ahogy Puja Frigyes külügyminiszter fogalmazott: „reakciós burzsoá ideológia, amely a nemzeté válás folyamatában jött létre. (...) válfajai közé sorolható a szovjetellenesség, az antiszemitizmus és a cionizmus is.”³⁶ A vészjósló kijelentés a 70-es évek közepén egyértelművé tette a kérdéskör belpolitikai megítélését: a párt állandó ideológiai harcot folytatott a „burzsoá nacionalizmus” ellen. Azt a dilemmát pedig, amely a szocialista országok egymás közötti viszonyában (pl. magyar–román viszony) felmerülő ilyen jellegű vitákat illeti, a magyar diplomácia irányítója körültekintően

fogalmazott: „korántsem akarjuk azt állítani, hogy mindazok a kommunisták, akik nacionalista nézeteket propagálnak, tudatos nacionalista elhajlók. A leggyakrabban (...) ezek az emberek (...) azt hiszik, hogy azok valóban a marxizmus-leninizmus továbbfejlesztését jelentik”.³⁷ A korabeli ideológia szerint a nacionalizmus leküzdéséhez a proletár nemzetköziség uralkodóvá válásán át vezet az út. A nacionalizmus pozitív értelmű megfelelőjeként a szocialista hazafiság, illetve a patriotizmus kategóriái nyertek teret. Az előbbi fogalom értelmezése már 1959-ben párthatározat szintjére emelkedett,³⁸ és később is folyamatosan napirenden tartották.³⁹ A patriotizmust népszerűsítette például a hivatalos történettudományt képviselő Pach Zsigmond Pál 1987-ben, az *Erdély története* konferencián.⁴⁰

Eurokommunizmus

Elsősorban az olasz, a spanyol és a francia kommunista párt programjaiban fellelhető, a Szovjetunió gyakorlatától eltérő, sőt azt bíráló elemek alapján elkülönített politikai irányzat, amely a nyugat-európai társadalmak sajátosságaihoz alkalmazkodva tűzte célul a hatalomban való részvétel lehetőségének megszerzését. Célja a választók nagyobb részének megnyerése volt, átmeneti sikerrel.⁴¹ A nyugati kommunista pártok új politikai gondolkodása mintaadó megnyilatkozásának tekinthető Enrico Berlinguer, az Olasz Kommunista Párt főtítkárának az OKP XIV. kongresszusán, 1975 márciusában elhangzott előadói beszéde.⁴² Különösen az ún. „történelmi kompromisszum”, tehát a kommunista párt és a kereszténydemokrata párt tervezett koalíciós kormányzása állt szöges ellentétben a két világrendszer osztályharcáról szóló lenini tanítással. Hasonlóan újszerűen hangzott Georges Marchais, a Francia Kommunista Párt főtítkárának beszámolója a szocializmus vezető demokratikus útról az FKP 1976 februárjában megtartott XXII. kongresszusán.⁴³ A pártvezető összefüggő nézetrendszere önálló kötetben már 1973-ban napvilágot látott, s a következő évben magyarul is megjelent.⁴⁴ Igaz, maga az „eurokommunizmus” kifejezés ekkor még nem létezett, ezt először Farne Barbieri újságíró írta le egy olasz polgári lap hasábjain, 1975 júniusában.⁴⁵

Az új irányzattal szembeni szovjet fenntartásokat a magyar pártvezetés is osztotta. Nem véletlen, hogy a témakör alapművének számítató könyv, Santiago Carrillo spanyol pártvezető 1977-es, *Az „eurokommunizmus” és az állam* című műve Magyarországon csak zárt terjesztésben, sorszámozva jelenhetett meg, s a címében a kulcsszó idézőjelet kapott.⁴⁶ A fogalmat még 1986-ban is idézőjelben közölte a *Politikai kisszótár*. E szerint az egyes pártok joga, hogy nemzeti tradícióik alapján saját fejlődési irányt tűzzenek ki, de az ellenséges erők e fogalom révén akarnak ellentétet szítani a Szovjetunió és a nyugat-európai kommunista pártok között. A szócikk mindazonáltal tartózkodott az értékeléstől, azt hangoztatta, hogy erről még viták folynak.⁴⁷

Integráció

Mai fogalmaink szerint az integráció önálló gazdasági és politikai egységek összeolvadását jelenti, amelynek szükségszerű velejárója a tagállami szuverenitás bizonyos fokú csökkenése és szupranacionalista szervek létrejötte.⁴⁸ Az 1989 előtti szocialista felfogás szerint azonban az integráció fogalmát szűken értelmezték: a nemzeti gazdaságok nemzetközivé válásra, s ennek munkamegosztási és piacátrendezési következményekre vonatkoztatták.⁴⁹ A szocialista országok közötti gazdasági integrációt jelentő Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) együttműködést elvileg a tervkoordináció, az érdekek kölcsönös figyelembe vétele és az egyenlőség elve fémjelzte, a gazdasági fejlődés meggyorsítása és a színvonalkülönbségek

mérséklése érdekében.⁵⁰ Ezzel szemben a nyugat-európai integráció korai megítélése negatív volt: „Az integráció tényleges célja a nemzetközi monopóliumok hatalmának kiszélesítése, Európa kapitalista országainak szembeállítás, a szocialista országok növekvő gazdasági erejének ellensúlyozása.”⁵¹ Később az európai szocialista országok a népgazdaság szempontjából nélkülözhetetlen kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése érdekében elviselendő rossznak tekintették. Puja Frigyes külügyminiszter megfogalmazása szerint: „a nyugat-európai tőkés integrációs folyamatnak megvan az objektív gazdasági alapja, ezzel együtt az erre irányuló törekvések fő politikai célja volt és ma is az, hogy meggátolják a szocializmus eszméinek térhódítását (...) Tudomásul vesszük – bár nem helyeseljük – hogy az Európai gazdasági közösség közösen akarja meghatározni a kívülálló országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatainak irányait”.⁵² Valójában a Szovjetunió és a többi szocialista országnak az integrációval a legnagyobb baja az volt, hogy kimaradtak belőle. Ez főleg a technológiai lemaradás miatt jelentett égető problémát. Gorbacsov nem véletlenül nevezte a csúcstechnika visszatartását össeurópai együttműködést gátló „mesterséges akadálnak”.⁵³

Konvergencia

A szovjet blokk országai számára a konvergenciaelmélet a legidegesítőbb kifejezések közé tartozott. A hazai lexikonok nevezték „modern reakciós polgári elméletnek”,⁵⁴ később „az egyik legkifinomultabb polgári közgazdasági elmélet”-nek,⁵⁵ amelynek lényege a két gazdasági rendszer fokozatos közeledése, végül a különbségek eltűnése. A probléma ezzel az, hogy „kizárja annak lehetőségét, hogy a kapitalizmust forradalom útján váltsák fel szocializmussal”.⁵⁶ A kérdéskör legjelentősebb elméletalkotói W. W. Rostow amerikai gazdaságtörténész, R. Aron francia szociológus, J. K. Galbraith amerikai és J. Tinbergen holland közgazdászok voltak.⁵⁷ A fogalom az 1950-es évek közepén jelent meg, kialakulása összefüggött az ún. ipari társadalom elméletével. Eszerint a szovjet és a nyugati gazdaság sok tekintetben hasonló, mert azonos célok mentén mozog, a nagyiparra támaszkodik, és mozgatórugója a technikai fejlődés. A konvergenciaelmélet a kommunista rendszer számára akár dicséretként is felfogható lett volna, mert implicite elfogadta a szovjet típusú társadalmak történelmi jogosultságát és előnyeiket, hiszen egy közös jövőben mindkét gazdasági-politikai világrendszerből értelemszerűen csak a pozitív hatások élnek tovább (a szocializmusból pl. a tervezés). A szovjet blokk országainak hivatalos álláspontja szerint azonban a konvergenciaelmélet nemkívánatos ideológiának minősült, mert nem más, mint „az ideológiai diverzió egyik csúcsmódoja”, az osztályharc jelentőségének elfojtására irányuló törekvés, amely nemcsak a munkásosztály, hanem a haladó polgári értelmiség megtevesztését célozza.⁵⁸

A konvergenciaelmélet jogosultságát Lukács György is tagadta. Szerinte a szocializmus polgári bírálói hangoztatják, hogy „a szocializmus gazdasági téren olyasvalamit valósít meg, ami a kapitalizmushoz hasonlít, (...) amelyben el kell tűnniük a két formáció különbségeinek. A szocialista államok gazdasági életében ennek az ellenkezője tapasztalható (...): a termelési eszközök társadalmisítása kényszerűen olyan objektív viszonyokat teremt, amelyek mindig is minőségileg fognak különbözni az osztálytársadalmak viszonyaitól.” – írta Lukács.⁵⁹

Izolacionizmus

A fogalom az elszigetelődés külpolitikai irányzatát jelenti, lényege az adott ország függetlenségének vagy ennek látszatának fenntartása, illetve az ún. benemavatkozási politika. Eredete az Egyesült Államok elnöke által 1823-ban meghirdetett Monroe-elvhez nyúlik vissza

(„Amerika az amerikaiaké!”) Az elvet az USA egy ideig az első és a második világháború kitörése után is alkalmazta.⁶⁰ Az eredeti jelentés később módosult. Egyaránt használták a szovjet blokk országokban pl. Albánia önkéntes elszigetelődésére, a szocialista világrendszer nemzetközi gazdasági folyamatoktól való elzárkózására, illetve a kelet-európai kommunista pártoknak a nyugat-európai országokban kizárólag a kommunista pártokkal fenntartott kapcsolataira.

Globalizáció

A „globalizáció” kifejezés viszonylag új keletű, csak a 20. század második felében körvonalazódott. Az Egyesült Államokban a '60-as években, Európában a '80-as években került előtérbe. Történelemileg nézve azonban több évszázadra visszanyúló jelenségről van szó. Árva László megfogalmazása szerint „globalizáció az a folyamat, amelynek során egységes világgazdasági rendszer alakul ki a Földön, és amelynek következtében egységesedik a fogyasztás szerkezete, valamint a kultúra és az értékrendszer. (...) a köznyelv általában csak napjaink folyamatait nevezi globalizációnak. Az első hullámra a nagy felfedezések és az első gyarmati világbirodalmak kialakulása idején került sor a 15–17. században, a következő a napóleoni háborúk után, a 19. század második és harmadik harmadában bontakozott ki (...), a harmadik globalizációra pedig a huszadik század utolsó évtizedeiben került sor és még ma is tart.”⁶¹

A hazai politológiában átfogó igénnyel először Ágh Attila foglalkozott a fogalom kialakulásával, tartalmával, elméleti háttérrel és következményeivel. Álláspontja szerint „a globalizáció a rövidre zárt, közvetlen kapcsolatokkal szorosan összekapcsolt, lényegi interdependens folyamatok egésze által meghatározott világrendszer létrejöttét jelenti.”⁶² Ez azonban nem valamiféle világállamban ölt testet, hanem a világintézmények komplex együttesében, amely a nemzeti társadalmak együttműködése révén épül fel. A globalizáció lényegében három kérdéskört foglal magában: a világgazdaság globalizációját, a globális biztonság elvét és a kommunikáció globalitását. Ez az új világállapot új kihívásokat jelent, új lehetőségeket kínál, de egyben a minőségi átalakulás kényszerét is érvényesíti. Kiindulópontja a tudományos-technikai forradalom (TTF) volt.⁶³

A legújabb megközelítések közül okszerűen és szellemesen írja körül a fogalmat Forgács D. Péter, aki szerint „az uralkodó munkaethosznak és fogyasztási ideálnak a radikalizálódása volt, amikor az 1960-as évektől az amerikai vállalatok áttelepítették a termelést előbb Dél-Amerikába, majd a Távol-Keletre. Ezt a nyereszkeskedő mentalitást és a gyártás hazafiatlan áthelyezését globalizációnak nevezték. Ez volt a szó eredeti jelentése. Az 1980-as évektől pozitív értelmet kapott a kifejezés, a világot átfogó folyamatról kezdtek beszélni, amelyben nincs tettes, csak hős, amelynek nincs lokalizálható címe, helye, csak árfolyama. Bizonyítékul a műszaki haladás szolgált. A globalizáció eszménnyé vált, amelynek örve alatt – a feltartóztathatatlan és világszintű folyamatokra hivatkozva – a politikai felelősséget a senki földjére lehetett száműzni. A változást kivédhetetlennek, mintegy a természettől adottan állították be.”⁶⁴

Hasonlóan szemléletes Sárközy Tamás többrétű definíciója: „A nemzetköziesedés problémája a 20. század második felében (...) ténylegesen átváltott globalizációvá. Ennek lényege a technikai fejlődés, az ún. negyedik ipari forradalom, az információs fordulat (...). Kialakul az internet világtársadalma, az angol nyelv átveszi a latin világműveltség jellegét (...). Eljött a multinacionális vállalatbirodalmak uralma, az usance-ok, általános szerződési feltételek, a blanketták világmikrojozá váltnak a nemzeti államok joga mellett (sokszor felett). (...) kialakulnak egyesületek-alapítványok világhálózatai is, amelyek befolyást gyakorolnak az egyes államok társadalmi életére (ez az ún. NGO-probléma).”⁶⁵

Az idézett szerzők a globalizáció összetevőit és eredőit lényegében azonos módon ítélik meg. A globalizáció hatásainak kezelésével, illetve az ebből fakadó várható jelenkori veszélyek elemzésével foglalkozó irodalom azonban már nem e tanulmány tárgya. Csupán utalunk a globalizáció gyökereit megvilágító néhány korai alapműre – Polányi, Galbraith, Landes⁶⁶ –, a témakör legjelentősebb kurrens kutatóira – Friedman, Fukuyama, Harari, Huntington⁶⁷ –, valamint talán legvitatottabb mai ideológusára, Soros Györgyre.⁶⁸

A globalizáció jelenségéről a szovjet blokk országai az 1980-as évek közepéig hivatalosan nem vettek tudomást. Mintegy politikai gazdaságtani axiómának tekintették, hogy a kapitalizmus átalakulási tünetei a szocialista országokat nem érintik, nem is érinthetik, hiszen itt a tervgazdálkodás és a társadalmi egyenlőség kizárja a negatív világjelenségek begyűrűzését. A változást e téren az új szovjet politikai gondolkodás jelentette, amely Mihail Gorbacsov személyéhez köthető. Két fő elv (a háború nem folytatása a politikának; a biztonság oszthatatlan) leszögezése⁶⁹ alapvetően megváltoztatta a két világrendszer politikai kapcsolatait és a szovjet blokk államainak jövőjét. Gorbacsov nagy nemzetközi visszhangot kiváltott könyvében az SZKP főtítkárai közül elsőként (és utolsóként) hitet tett a háború elkerülésére, a párbeszéd folytatására, a „kölcsonös gazdagodás”, a harmadik világhoz való viszony egységes szabályozása mellett. Ez akkor is óriási jelentőségű lépés volt, ha tudjuk, hogy állami és pártideológia szintjére emelt gondolatait alapvetően az Egyesült Államok által diktált (űr) fegyverkezési verseny szovjet gazdaságot – sikerrel – romlásba döntő üteme „ihlette”.

Európa-eszme

Az Európa-eszme kérdésköre a 80-as évek közepétől került előtérbe a magyar közgondolkodásban. Vitányi Iván megfogalmazása szerint „maga a szó, *Európa*, mindenekelőtt meghatározott területet, földrészt jelöl, mégsem csupán földrajzi fogalom. Az „európaiságnak” van egy mélyebb értelme, ami sajátos gazdasági és társadalmi viszonyokat, civilizációt és kultúrát, társadalmi és emberi magatartást egyaránt jelent. Nevezzük ezt *Európa-princípiumnak* vagy *Európa-paradigmának*. (...) az európaiság lényegét abban a korban kell keresnünk, amikor a földrajzi és történelmi koordináták éppen egybeestek, vagyis amikor az Európa-paradigma érvényének határai éppen a Föld ma Európának nevezett részének határaihoz értek el. Ez az a pillanat, amikor Európa megkülönböztetett fogalma voltaképpen kikristályosodott. Európa fogalma tehát abban az értelemben is történelmi, hogy alá van vetve a változásnak. Első alakja éppen az antik világban, a görög-római és – egy más vonalat követve – a zsidó hagyományban található meg, de már ekkor is olyan sajátosságokból tevődött össze, mint az áruterelés és a magántulajdon antik formája, a városi civilizáció, az autonómia, a racionalizmus, az autonóm filozófia és művészet, továbbá (a zsidó hagyományra utalva) az egyistenhit, a népi identitás.”⁷⁰

Az Európa-felfogás kelet-európai újraértékeléséhez, akárcsak a globalizáció kapcsán, szintén Gorbacsov adta meg a lökést. „Európát hatalmas lehetőségeivel és tapasztalataival nem pótolhatja senki, sem a világpolitikában, sem a világfejlődésben. Európa szerepe konstruktív, újító, áldásos lehet, és annak is kell lennie.” – írta.⁷¹ Nagy hatású könyvében bevezette a „közös európai ház” fogalmát, amely „bizonyos fokú egység elismerését jelenti, noha olyan államokról van szó, amelyek különböző társadalmi rendszerekhez tartoznak, és ellentétes katonai-politikai szövetségek tagjai.”⁷² Gorbacsov szerint a közös európai ház egyesíti a szükségszerűséget (biztonságpolitika, ökológiai veszélyek, gazdasági integráció, Észak–Dél probléma kérdése) és a lehetőséget (háború megengedhetlenségének tudata, politikai hagyományok, helsinki folyamat, tudományos-műszaki potenciál, kulturális örökség).⁷³ Azaz: éppen a globalizálódó világ kapcsán ragadható meg leginkább az európaiság fogalma, hiszen a ’80-as évekre Európa mind-

inkább felismerte hídszerepét az Észak–Dél, Kelet–Nyugat ellentétben. Európa hídszerepe – az „Európa-paradigma” – sajátos gazdasági, társadalmi viszonyokat, civilizációt és kultúrát, szociális és emberi magatartásformákat jelent, amelyek a termelési rendszerekben, a társadalmi rendszerekben és a társadalom tudatát érintő kérdésekben nyilvánulnak meg. Az európaiság tehát egyfajta identitástudat, amely magasabb szintű együttműködést tesz lehetővé.⁷⁴ Ágh Attila szerint „az európai kihívás fő frontja és legfontosabb formája Európa kezdeményező szerepe a globális problémák tudatosításában és globális rendezés révén történő megoldásában. (...) Európa a maga hagyományos történelmi differenciáltságában (...) hidat jelent a világban, mind a Kelet–Nyugat, mind pedig az Észak–Dél viszonyrendszerben”⁷⁵ Király István úgy vélte, az európai identitás legfőbb összetevői s egyben az európai múlt egyik legnagyobb értéke és ereje az etnikai és a kulturális sokszínűség, amely empátiára és toleranciára nevel.⁷⁶

Az Európa-eszme gondolata nemcsak elméletekben jelentkezett, hanem intézményekben manifesztálódott. E tekintetben a kiindulópont a Páneurópa-mozgalom volt (1926), ezt követte az Európa Mozgalom (1948) és az Európa Tanács (1949). Ezek az intézmények a magyar politikában 1945 után nem játszottak szerepet.⁷⁷ Az európaiság kérdésköre végképp nem foglalta magában a mai Európai Uniót a Montánunió létrehozásával 1950-ben kezdődött fejlődési folyamatát, mert a szovjet blokk, pontosabban a KGST az Európai Gazdasági Közösséget alapvetően gazdasági integrációnak tekintette.

*

Amint látható, a felsorolt fogalmak nem egyszerre, illetve adott perióduson belül nem azonos intenzitással és korántsem állandó politikai értéktartalommal voltak jelen a magyar külpolitikai gondolkodásban. Jó példa erre Berecz János 1970-ben megjelent broszúrája, amelyben a szerző a csendes ellenforradalom „eszmei” alapjaiként, egymással összefüggő rendszert alkotó, következetes idézőjelben használt fogalmakként ábrázolta a konvergencia-elméletet, az ipari társadalom elméletét, a demokratikus szocializmust, az evolúciós elméletet (békés függetlenedés), a nacionalizmust, a szovjetellenességet, az ideológiai pluralizmust, a tiszta demokráciát, s még a hídépítést is az ellenséges behatolás eszközének tekintette.⁷⁸ Ehhez képest a helsinki folyamat nyomán bekövetkező kooperációs politikai hangulatban a hetvenes évek végétől már a nyitást, a nyugati világgal, s azon belül a szociáldemokráciával való szorosabb együttműködést szorgalmazta.⁷⁹

Aczél György külpolitikai nézeteinek alakulása

A „békés egymás mellett élés”-től az „új nemzetközi rend”-ig

Aczél György a ’60-as évek végén a kelet-nyugati kapcsolatok alapelveként a „békés egymás mellett élés” hivatalos kategóriáját propagálta. Az MSZMP KB Politikai Akadémiáján 1968-ban elhangzott előadása szerint: „A békés egymás mellett élés koncepciója politikai (...) kategória. (...) proletár és burzsoá ideológia között nincs és nem lehet békés egymás mellett élés; marxizmus és antimarxizmus között nincs és nem lehet békés koegzisztencia.” Aczél szerint ilyen viszonyok között a kulturális élet válik az osztályharc igen fontos színterévé.⁸⁰ S nemcsak ez, hanem az oktatás is. Az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól szóló 1972-es párthatározat KB-előadói beszédét Aczél így kezdte: „Az oktatás, az oktatáspolitikai korunkban része a társadalmi rendszerek közötti versenynek, a nemzetközi osztályharcnak.”⁸¹ Az ugyanezen évben rendezett IV. országos diákszemle után méltatta a Szovjetunió és a szocialista országok erejét, nekik tulajdonítva, hogy „amióta írott történelme van Európának, soha olyan hosszú békés korszaka nem volt, mint a második világháborút követően.”⁸²

Az 1973-as Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozáson mondott előadói beszédében, illetve zárszavában Aczél leszögezte: „A békés egymás mellett élés politikája a szocializmus nemzetközi osztályharcának egyik fő formája, eleme. (...) Mi nem exportáljuk a forradalmat, de számontartjuk szövetségeseinket, és kölcsönösen támogatjuk egymás harcat.” S hogy miért? A válasz: „A nemzetközi méretekben folyó osztályharc célja nem változott (...) A békés egymás mellett élés tiszteletben tartását továbbra is rá kell kényszeríteni az imperializmusra.”⁸³ Kemény szóhasználata ezután is megmaradt. 1974-ben: „Az ideológiai harc nemcsak hogy nem akadály, hanem (...) feltétele a békés egymás mellett élés politikájának.”⁸⁴ Majd 1975-ben: „A békés egymás mellett élés (...) két társadalmi rendszer ellentmondásának, az ellentétek harcának sajátos formája.”⁸⁵

Ezek a merev vélemények közvetlenül a helsinki konferencia előtti években hangzottak el, miközben Aczél már 1972-ben korábban úgy nyilatkozott a *Le Monde*-nak az ekkor előkészítés alatt álló európai biztonsági értekezletről, hogy: „Sokat várunk ettől a konferenciától és tevékenyen dolgozunk előkészítésén.”⁸⁶ Bizakodó hangnemet tükrözött a bolgár *Literaturen Front* c. irodalmi lap 1973. decemberi számában megjelent interjúja: „a békés egymás mellett élés egyszerre jelent harcot, versenyt és együttműködést”, illetve a *Társadalmi Szemlében* közölt 1974-es cikke: „Az enyhülés megindult folyamatát semmiféle kampánnyal nem lehet visszafordítani.”⁸⁷

Helsinki „szelleme” azonban Aczél retorikájában igazán a '70-es évek végétől érhető tetten. Eleinte szkeptikus a várakozásokat illetően: „a záróokmány aláírása nem jelentett valamilyen gyökeres változást a nyugati országokkal való kölcsönös kapcsolatainkban” – nyilatkozta a *Lityerturnaja Gazetának* 1977 elején.⁸⁸ Igaz, a szovjet sajtóban Aczél mindig visszafogott maradt. 1978-ban, a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának ülésén, felidézte a diákpárlamenten elhangzott hat évvel korábbi gondolatait – csak immár Helsinki dimenziójában: „Ami Európát illeti, az elmúlt 33 esztendőre úgy tekinthet vissza, mint írott történelmének leghosszabb békés korszakára. Ez szorosan összefügg azzal, hogy a szocializmus világrendszerre vált (...). A békés egymás mellett élés körülményei között elsősorban a szocializmus és a haladás erői erősödnek.” – mondta.⁸⁹ A következő évben a *L'Humanité*-nek adott interjújában kijelentette: „a történetet Európa és a világ népei együtt írják”;⁹⁰ majd az indiai *Mainstream* című lap kérdésére („Hogyan ítéli Ön meg Helsinki hatását?”) kifejtette: nem jó, ha a békés egymás mellett élés csupán elvi dekrétum marad, hiszen az egész világnak tanulságként szolgálhat, hogy milyen tág határai vannak a különböző társadalmi rendszerű országok együttműködésének.⁹¹

A „szocialista világrendszer” egysége és a „kapitalista világ”-hoz való viszony

A fenti címben jelzett kérdéskört Aczél 1968-ban, a Politikai Akadémián tartott előadásában a következőképpen foglalta össze: „Elzárkózni a polgári világtól nem lehet; világos, hogy nem is óhajtjuk ezt az elzárkózást. (...) A kapcsolatok hívei vagyunk (...) Nekünk viszont ma már nem csak arra van meg a lehetőségünk, hogy az embereket immunisá tegyük mindenféle antikommunista kútmérgezés ellen (...), hanem arra is, hogy a mi világrendszerünk és ideológiánk fölénye kisugározzák a világra, erősebben, mint eddig. (...) Mi a nyugati országokkal kialakított csereviszony fejlesztése mellett vagyunk, de az a feladatunk, hogy a legmesszebbmenőkig érvényesítsük saját népünk érdekeit, amelyek egyben általános, internacionális érdekek is”.⁹² A lényeg tehát az offenzív kapcsolattartás: minden lehetséges úton terjeszteni a szocializmus ideológiáját, hiszen a szocialista világ „eszmeileg” erősebb.

Aczél a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) 1968-as országos küldöttgyűlésén elhangzott beszédében az izoláció és az integráció jelenségével a Politikai Akadémián mondottaktól eltérő megközelítésben foglalkozott. Az előbbi fogalmat negatív értelemben említette, mint a más ideológiák elleni adminisztratív védekezés helytelen eszközét. Elítélte, revizionizmusnak minősítette az ún. „kulturális integrációs elméletet”, amely szerint a TTF hatására „a kultúrában az osztálytartalom egyre kisebb jelentőségű”.⁹³

A következő évben az Országos agitációs és propaganda tanácskozáson Aczél részletesen kitért a két világrendszer problematikájára három fogalom, az integráció, az izoláció és a konvergencia kapcsán. „Az integrálódás sokoldalú és feltétlenül a közös szocialista érdekeken alapuló történelmi folyamat, amely valamennyi fél érdekeit, sajátos adottságait figyelembe veszi.”⁹⁴ Aczél tehát kizárólag a szocialista országok között tudta elképzelni az integrációt. „A szocialista világrendszer sok tekintetben – természetesen – elkülönül a kapitalista világtól. (...) Helytelennek tartjuk azonban az olyan politikai gyakorlatot és ideológiát, amely úgy igyekszik elhatárolni a szocialista országokat a világ többi részétől, hogy közben a kapitalista országokban tevékenykedő kommunista, szocialista és más haladó erőktől is elszigeteli, elkülöníti őket.”⁹⁵ Vagyis: a szocialista országok számára természetes szövetségesként elsősorban a nyugat-európai és más világrészbeli baloldali mozgalmak jöhetnek szóba. „De a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban mutatkozó mégoly hatalmas technikai fejlődés sem jelentheti a szocializmus és a kapitalizmus konvergenciáját, hiszen a technikai fejlődés nem jelenti a hatalmi és a tulajdonviszonyok megváltozását.”⁹⁶

A konvergenciaelmélet tagadása megfelelt a kor hivatalos ideológiai téziseinek. Ezt támasztotta alá Aczél előadói beszéde az MSZMP KB 1969-ben tartott ülésén, amelyen a párt tudománypolitikai irányelveit fogadták el. Aczél megállapítása szerint „az úgynevezett konvergencia-elméletek gerince, fő gondolata az, hogy a tudományos-technikai forradalom eredményeképpen (...) eltűnik a társadalmi rendszerek különbsége”, pedig ennek éppen ellenkezője igaz, hiszen a TTF „a tőkés társadalom ellentmondásait (...) elmélyíti, mert nem változtatja meg a tulajdonviszonyokat.”⁹⁷ Mindez azonban nem zárja ki a nemzetközi tudományos együttműködés szükségességét, sőt. Aczél szerint az ötvenes években hirdett autarkiaira való törekvés „irreális, nacionalista elképzelésekből fakadt”.⁹⁸ A KB ülés zárszavában Aczél még egyszer visszatért a nemzetközi tudományos együttműködésre, a szocialista integráció feltételeinek mielőbbi megteremtését szorgalmazva.⁹⁹

Ezt a vonalat folytatta az 1973-as Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozáson, amikor a konvergenciaelmélet célját a szocialista országok közvéleményének megtévesztésében és a tőkés országok kommunista pártjainak kiszorításában látta. Ennek támogatásával egyaránt vádolta a nyugati országok antikommunista és ultrabaloldali politikai szervezeteit. Felhívta a figyelmet arra, hogy a konvergencia-elméletek a társadalomtudományokban „nem direkt formában jelentkeznek”, hanem az „ipari társadalom” fogalma kapcsán adnak teret „tudománytalan és megtévesztő elméletnek”.¹⁰⁰

A *Társadalmi Szemlében* megjelent, már említett 1974-es cikkében az izoláció kapcsán szinte megismételte 1968-as előadásának mondatait: „elzárkózni a polgári világtól nem lehet és nem is akarunk. (...) a kapcsolatok hívei vagyunk. (...) a marxizmus-leninizmus eszméi vonzóak és erősek”¹⁰¹

A '70-es évek elején Aczél politikai retorikájában az izoláció és a konvergencia elutasítása mellett mind hangsúlyosabbá vált a szocialista tábor egységének bizonyítása. 1971-ben így fogalmazott: „a legfontosabb mindannak a közösnek, azonosnak, általánosan érvényesnek a számbavétele és érvényesítése, ami a szocialista országok politikáját, kulturális politikáját is összekapcsolja. (...) Az internacionalizmus (...) politikánk és ezen belül kulturális politikánk

állandó, lényegi vonása.”¹⁰² E politika magasabbrendűségét bizonyítva Aczél két évvel később kifejtette, hogy a provincializmus tragikomikus tévedése, ha azt nézzük, hogy miben hasonlítunk Nyugathoz. Mert nem ez a lényeg, hanem hogy miben térünk el tőle. Ebben mutatkozik meg a szocializmus igazi arca.¹⁰³

A „szocialista világrendszer egységének” sarkításában a *Társadalmi Szemlében* közzétett 1974-es cikkében Aczél még tovább ment: „Az internacionalizmus legfőbb próbaköve változatlanul a Szovjetunióhoz és annak Kommunista Pártjához való viszony. A szovjetellenesség – békeellenesség, emberiségellenesség. Axióma ez, amit a történelem, az élet százszor is igazol, napról napra bizonyít.”¹⁰⁴ Aczél szerint „az internacionalizmus (...) a legsajátabb nemzeti érdekünk”.¹⁰⁵ Jelentősége a nemzetközi kapcsolatok szempontjából abban állt, hogy „a szocialista országok együttműködése előkészítője és formálója (...) a világ népei új típusú kapcsolatának” – írta a *Voproszi Filozofii* 1975-ös évfolyamában.¹⁰⁶

Az a tény, hogy az egymástól eltérő időpontokban keletkezett szövegekből szinte folyamatos gondolatsort lehet összeállítani, világossá teszi, hogy Aczél retorikájában a két világrendszer szembenállásának elméletén az enyhülő nemzetközi helyzet hatására sem fogott az idő, bár 1975-ös *Valóság*-cikkében jelezte, hogy „a világpolitikai események és változások felgyorsulásának korában élünk”.¹⁰⁷

1979-ben Aczél interjút adott a *L'Humanité*-nek, amelyben a szocialista integrációt minden addiginál konkrétan elhatárolta a nyugat-európaítól. Úgy vélte, hogy míg a kapitalizmusban a nemzetközi monopóliumok saját érdekeik szerint alakítják az integrációs folyamatokat, addig a szocialista országok közös érdekeik alapján egyeztetik önálló gazdasági erőfeszítéseiket. Majd így folytatta: „a KGST nyitott szervezet, és – ellentétben a Közös Piacsal – nem hoz kötelező határozatokat. (...) mélységesen idegen tőle a diszkrimináció, aminek eszközével a Közös Piac országai (...) élnek.”¹⁰⁸ Aczél tehát nem értette vagy nem akarta érteni a Közös Piac szupranacionális jellegét, másrészt a KGST-re vonatkozó állítása sem volt igaz, hiszen az ún. Komplex Program keretében a tagállamok – kötelező jelleggel – meghatározott termékek előállítására szakosodtak.

Hazafiság és internacionalizmus

A nemzeti kérdés Aczélnál mindig összekapcsolódott az internacionalizmussal és a szocialista hazafisággal. 1968-as politikai akadémiai beszédében így fogalmazott: „a Magyar Szocialista Munkáspárt a proletár internacionalizmus és a szocialista patriotizmus alapján áll. Ettől a marxi alaptól sem a nacionalizmus irányába, sem a nemzeti közömbösség irányába nem tértünk el. A hazafiság és internacionalizmus elválaszthatatlan (...)”¹⁰⁹ Ami pedig a környező országokban élő magyarságot illeti: „A közös szocialista építés körülményei között a nemzetiségek közvetítsék a népek értékeit, a népek kultúráját a Duna-medencében; történelmi missziójuk „a szocialista szellemi tolmácsolás” Közép-Európában.”¹¹⁰ Később ezt így magyarázta: „erősítjük a szocialista hazaszeretetet, a szocialista tartalmú nemzeti öntudat elmélyülését a közvéleményben; azt a hazaszeretetet, amelynek szerves része a proletár internacionalizmus; a nemzeti és internacionális érdekek egységének tudata és érzése”.¹¹¹

Aczél az Írószövetség 1970-es közgyűlésén hozzászólásában elutasította „a taktikázó, a nacionalizmusra kacsingató nemzeti egység gondolatát”, hozzátéve: „nincs és nem is lehet szocialista nemzeti egység internacionalizmus nélkül”. Elutasította a magyarországi kultúrpolitikai gyakorlat önálló „modellként” való emlegetését is.¹¹² Ugyanezen beszédében később a nacionalizmust a kozmopolitizmussal állította szembe. Szerinte a nacionalizmus „provinciális magyarság”, vagyis „magyarkodás, amely a nemzeti célokat a világban végbemenő fo-

lyamatoktól függetleníthetőnek (...) tartja”. S „az az »európeerség«, amelynek Európája csak Hegyeshalomnál kezdődik: kozmopolitizmus.”¹¹³

Az 1973-as Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozáson Aczél megerősítette, hogy „a szocialista hazafiságnak szerves és elválaszthatatlan része a proletár internacionalizmus” és „aki nem tud korszerű (...) módon hazafi lenni, az (...) szembekerül a nemzeti érdekekkel”. Ennek az alapelvnek kell érvényesülnie ahhoz, hogy megvonhassuk a határt „a szocialista hazafiság és a szocialistaellenes nacionalizmus” között. Aczél végül, a legszélsőségesebb kategóriaként, bevezette a „nemzeti nihilizmus” fogalmát.¹¹⁴

Az SZKP *Voproszi Isztorii* c. folyóiratában 1973-ban megjelent cikkében Aczél kijelentette: „Társadalmunk fejlődésében döntő tényezőnek tekintjük a szocialista hazafiság tudatának erősítését. (...) A hazafiságunknak szerves és elválaszthatatlan része a proletár, szocialista internacionalizmus” amely „nem ellentétes a nemzeti érdekekkel”.¹¹⁵ A *Béke és Szocializmus* c. folyóiratban, amely a kommunista és munkáspártok közös elméleti orgánuma volt, 1976-ban kifejtette, hogy „a testvéri országokkal folyó együttműködés új oldalainak kibontakozása népünk internacionalizmusának és szocialista hazafiságának további fejlesztését követeli”.¹¹⁶

Aczél 1977-ben az MSZMP delegáció vezetőjeként részt vett az Angolai Népi Felszabadítási Front (MPLA) I. kongresszusán. Beszédében a nemzetközi együttműködés megszokott definícióját villantotta fel, amikor kijelentette, hogy „a tőke nemzetközi összefogásával (...) szembe kell állítani a munkások (...) internacionalista összefogását. (...) A magyar nép küzdelmes történelme során ismerte fel a szolidaritás, az internacionalizmus jelentőségét”.¹¹⁷

Az indiai *Mainstream* c. lapnak adott 1979-es interjújában az internacionalizmus és a nacionalizmus problémáját egyaránt új dimenzióban érintette, utalva a harmadik világban a 70-es évek közepétől felgyorsult politikai balatrolódási hullámra. Az első fogalom kapcsán így vélekedett: „új jelenség, hogy a kommunista pártok (...) a nemzetek pártjaivá lettek és ezáltal kettős a felelősségük (...) az adott országért és (...) a haladás ügyét szolgáló nemzetközi összefogásért.” A második fogalom kapcsán előbb a maoizmust bírálta, mint „a kommunista pártokban is fellelhető nacionalizmus” legfőbb példáját, majd arról beszélt, hogy a gyarmati sorból felszabadult népek jogos nemzeti büszkesége könnyen átcsaphat nemzeti gögbe, amint azt az arab nemzeti érzés pozitív egyesítő hatása és az arab reakciós nacionalizmus Camp David-et előidéző negatív vonulatának különbsége bizonyítja.¹¹⁸

A szocialista országok belpolitikájának kommentálása Aczél esetében eltérő hatékonysággal realizálódott. 1978-ban Kádár letiltotta Aczélnek a romániai helyzetről a *Népszabadság*ban közzétenni kívánt írását.¹¹⁹ 1981-ben nyilatkozhatott a lengyel válságról a *Der Spiegel*-nek.¹²⁰ 1983-ban Kádár ismét megakadályozta *Népszabadság*-cikkét, ezúttal kisebbségpolitikai témában.¹²¹

Helyünk a világban és Európában

A 70–80-as évek fordulójától, amikor ismét „hideghullám” öntötte el a kelet-nyugati együttműködés légkörét, Aczél retorikájában a hangsúlyok megváltoztak. A globális világértelmezés első jelei az 1979-es, *A szabadság rendjéért* című politikai akadémiai előadásában fedezhetők fel. A nyomtatásban megjelent bővített szövegben három fejezet (*A világhelyzet alakulása, Békés egymás mellett élés – társadalmi haladás; Az ideológiai harc*) foglalkozott nemzetközi kérdésekkel. „A világ kitágult” – szögezte le Aczél, majd így folytatta: „Nálunk is kialakulóban van milliók számára a kölcsönös felelősség, az egymásraltaltság tudata, (...) hogy nem nézői, hanem részesei és felelősei vagyunk világtörténelemnek.” Aczél ezt a tömegkommunikáció ugrásszerű fejlődésével és a világban végbemenő viharos gyorsaságú politikai változásokkal

magyarázta. A folyamat meghatározó eleme „mindenekelőtt a szocializmus térhódítása”, s bár problémák vannak, „a mai gondok egy korszakos eredmény talaján keletkeznek”. A békés egymás mellett élésnek továbbra sincs alternatívája, amelyhez – bár „nem csupán a háború nélküli állapot fenntartását jelenti” – „meg kellett teremteni a fegyverkezés egyensúlyát”. Rögtön hozzáfűzte azonban, hogy „az enyhülés nem jelent és nem jelenthet megbékélést a fennálló állapotokkal, az úgynevezett „status quoval”, s „a mégoly szoros gazdasági, politikai kapcsolatok sem hozzák magukkal az ideológiai békét”. A legveszélyesebb ideológiának Aczél a nacionalizmust nevezte meg, amely ellen minden kommunista pártnak harcolnia kell.¹²² Aczél tehát a magyar szocializmusra oly jellemző „kettős beszéd” jegyében értelmezte a nemzetközi viszonyokat.

Az 1979-es esztendő az ENSZ Nemzetközi Gyermekévvé nyilvánította. Ez alkalomból Budapesten nemzetközi fórumra került sor, amelyen Aczél is felszólalt. Beszédében a világ különböző társadalmi berendezkedésű és fejlettségű országainak nemzetközi és egyetemes felelősségéről beszélt, bár a „globalizáció” kifejezést nem használta.¹²³

1980-ban, az MTA éves közgyűlésén Aczél a nemzetközi kapcsolatokat új dimenzióba állította. „Az alapvető változás, amely a nyolcvanas években előttünk áll, így foglalható össze: bezárkózás, konzerválás, a kihívás elutasítása – ez már lemaradás (...); vagy vállaljuk a kihívást.” – hangoztatta, és az utóbbi vállalás mellett érvelt.¹²⁴ A Magyar Közgazdasági Társaság vándorgyűlésén az enyhülést illetően bizakodó hangot ütött meg.¹²⁵ Az MTI jubileumi ünnepségén a békés egymás mellett éléshez szükséges bizalmi minimum fontosságára hívta fel az újságírók figyelmét, mert enélkül a madridi utótalálkozó és a SALT-II. eredménytelen lesz.¹²⁶ A Nemzetközi Vöröskereszt 1981-es budapesti konferenciáján az emberiség túlélésének egyetlen lehetőségeként a békére történő készülést nevezte meg, a „tárgyalási hajlam” fontosságát hangsúlyozta és hitet tett az enyhülés mellett.¹²⁷

Aczél azonban a globális kérdések iránti fogékonyságának és európai nyitottságának tudatos vállalása mellett is ügyelt arra, hogy ne keletkezzen rés a szovjet tömb szövetségi rendszerén. 1984 decemberében, tehát kevéssel a Budapesten megrendezett Európai Kulturális Fórum előtt egy római újságíró kérdésére, hogy Magyarország híd-e Kelet és Nyugat között, határozottan válaszolt: „Mi nem foglalkozunk semmilyen közvetítéssel, nem vagyunk híd. (...) Nem kacsintgatunk alkalmanként, pillanatnyi vélt konjunktúrák szerint. (...) hű szövetségeseink és korrekt partnereink vagyunk.”¹²⁸

Aczél viszonya az eurokommunizmushoz kifejezetten pozitív volt. Jó kapcsolatot ápol a francia és az olasz párttal, 1979-ben az MSZMP képviseletében részt vett az OKP XV. kongresszusán és felszólalt a Bresciában tartott nagygyűlésen.¹²⁹ Bár számos nemzetközi kérdésben kortársaihoz képest szakatlanul szabadon fogalmazhatott, az eurokommunizmus kifejezést taktikai önkorlátozóként ő sem használta, miközben annak tartalmi elemeit számos helyen vallotta és vállalta.¹³⁰

Viták és párbeszéd

Aczél politikai retorikai munkásságában különleges helyet foglaltak el az ún. „beszélgetőkönyvek”. A hatalmi elit tagjai ugyanis nem nyilatkozhattak szabadon bármely témakörben. Lehetőségeik az egymás között felosztott szakterületek határáig terjedtek. Ez alól csupán Kádár és Aczél volt kivétel.¹³¹ Ráadásul az interjú, mint műfaj rejtett társadalmi üzenetet hordozott, amennyiben az egyoldalú kinyilatkoztatások elvi síkját a párbeszéd (kvázi-párbeszéd) szintjére helyezte át. Aczél hamar felismerte az interjú lélektani falakat ledöntő hatását, és négyyszer vállalkozott terjedelmes interjúra: 1975-ben (önálló kötetben)

a francia Jacques De Bonis,¹³² 1980-ban (folyóiratban) a magyar származású osztrák Paul Lendvai,¹³³ 1981-ben (önálló kötetben) a francia Francis Cohen,¹³⁴ 1985–86-ban az olasz Alberto Scarponi¹³⁵ kérdéseire válaszolt. A nyugati újságírók nemzetközileg jól eladhatóvá tették a nemcsak művelődéspolitikai kérdésekre szorító párbeszédet.¹³⁶

A műfaji mintát meghatározó Jacques De Bonis-interjú első kérdése rögtön érzékeny pontra tapintott: vajon a magyar valóság a szocializmus egyik modellje-e? Aczél határozottan nemmel válaszolt: a szocialista forradalom ismérvei országoktól függetlenül azonosak és állandóak, a megvalósítás formáiban lehetnek eltérések, s ezek hatnak is egymásra. Magyar modell nincs, magyar tapasztalatok vannak.¹³⁷

Amikor a francia újságíró 1975 tavaszán Aczél kérdezte, a nyugati világ már érzekelte az olajárrobbanás hatását. A magyar politikus viszont teljes nyugalommal állította, sőt számítással támasztotta alá, hogy a világgazdasági válság nálunk nem lesz érzékelhető. „A szocialista tervgazdálkodás körülményei lehetővé teszik, hogy az állam a külső piac áringadozásait vagy ne vegye figyelembe, vagy csak (...) korlátozottan engedje továbbgyűrűzni.” Mindez pedig a KGST áldásos hatásának köszönhető, amelynek keretében rendelkezésre állnak a szinte kimeríthetetlen szovjet természeti energiaforrások. Aczél ismét kifejtette azt a korábban már hangoztatott nézetét, hogy míg a KGST a tagországok teljes egyenjogúságán alapul, addig a Közös Piac hatalmas szóval kötelezheti tagországait szerződés megkötésére vagy teljesítésük megtagadására.¹³⁸ E kérdésekben súlyosan tévedett.

Nem maradt ki a témák közül a konvergenciaelmélet sem. Aczél tagadta, hogy a szocializmus a fejlett kapitalizmus társadalmisított változata lenne, és nyugati ideológiai kreatúrának tartotta a „fogyasztói társadalom” fogalmát, amely értékrend problémát jelez, miközben a szocializmus fogyasztási politikájának össztársadalmi igényű, kiegyensúlyozó célja a termelő munka emberibbé tétele.¹³⁹

Míg az 1975-ös interjúkötet a szocialista világrendszer egységét hirdette, a Paul Lendvainak adott 1980-as interjú Magyarország sajátosságait hangsúlyozta. Az enyhülési folyamat 1979–80-as megtorpanása kapcsán ugyanis a kádári szocializmus nyugati megítélése az érdeklődés homlokterébe került. Nem véletlen, hogy Aczélnek először ismét az ún. „magyar modellt” kellett magyaráznia. Magát a fogalmat elutasította, de a közös alapelvektől eltérő nemzeti sajátosságok miatt a „magyar módszer” kifejezést már elfogadhatónak tartotta, „ha nem egyfajta szembeállítási szándékkal használják”.¹⁴⁰ Később még markánsabban fogalmazott: „Mint a gyakorlat is bizonyítja, politikánk teljesen autonóm. Ezt (...) sok nyugati megfigyelő is elismeri.”¹⁴¹ Az osztrák–magyar kapcsolatok lényegéről szólva más szempontból is általános érvénnyel fogalmazta meg: „Össze vagyunk zárva, egy földgömbön. És a közeledés minden apró lépésének jelentősége van.”¹⁴² A kérdéskört azonban rövidre zárta a Szovjetunióhoz fűződő szövetségi viszonytal, s a kapcsolatokat szimplán a leigázó-csatlós munkamegosztásra redukáló véleményekkel szemben a szovjet segítséggel megvalósult elmúlt három évtizedet Magyarország történelmének legdinamikusabb periódusának nevezte.¹⁴³

Lendvai jó érzékkel vette észre a szovjetek afganisztáni bevonulásának világpolitikai fordulópont szerepét. Aczél igyekezett tompítani a kérdést: „Afganisztánhoz nem fognak időszámítást kötni”, az csupán „ürügyként szolgál a szovjetellenes hisztériának”.¹⁴⁴ Ma már tudjuk, hogy az 1979-es év a „Breznyev-doktrína” egyik korszakhatára.

Lendvai végül a nacionalizmus témakörét vette elő, különösen a határon túli magyarság ügyét. Aczél minden korábbinál erőteljesebben fogalmazott: „A nacionalizmus összeszűkül és egyszersmind kitágult világunkban életveszélyes. Elidegeníthetetlen, alapvető emberi értékek tartjuk a becületesebb nemzeti érzést, a hazafiságot, hiszen a szocializmus is nemzeti keretek között fejlődik, sőt benne jobban kifejeződik a nemzeti lét kritériumai, mint más

társadalomban. Jogosnak tartjuk a nemzeti büszkeséget, amely a múlt és a jelen valódi értékeire épül. De nacionalizmusnak tekintünk és elítélünk minden olyan szándékot, törekvést és érzelmet, amely nyíltan vagy leplezetten más népek lebecsülésére – szélsőséges formában faji gyűlöletre –, esetenként a nemzeti történelem meghamisítására, állértékek elfogadására, sovén indulatokra buzdít és épít.”¹⁴⁵

A '80-as évek elején a nyugati elismerésért és főleg hitelekért küzdő magyar vezetésnek minden propagandaeszközre szüksége volt. Ennek keretében értelmezhető Aczél újabb, Francis Cohen kérdéseire válaszoló interjúkötete, amely 1981 végére készült el. Ebben Aczél valamiféle „taktikai naivista” világszemlélet elemeit próbálta elhinteni. Kifejtette, hogy a „szocialista tábor” elmélete túlhaladott, inkább a „szocialista közösség” kifejezés használatos. Bevezette az „új nemzetközi rend” fogalmát, amelynek lényege: „az új helyzetben, a világméretű kölcsönös függés idején megnövekedett feladatok és felelősség hárul valamennyi ország vezetőire és népeire”. Az új nemzetközi rendet elsősorban a fejlődő országok követelik. Ezért „a jelenlegi nemzetközi rendnek előbb-utóbb meg kell újulnia”. Az enyhülés ugyanis nem pusztán a status quo fenntartását jelenti. Ehhez a fegyverkezési verseny megszüntetése és a monopoltőke megdöntése szükséges, mivel „nem lehetséges, hogy ez a megújult rend teljesen figyelmen kívül hagyja a szocialista országok érdekeit és törekvéseit”.¹⁴⁶

Új dimenziót nyert a kötetben a szuverenitás kérdése. Aczél szerint Magyarország vonatkozásában az autonómia és a szolidaritás dialektikája érvényesül. A gazdaságban a KGST-kapcsolatok továbbra is meghatározóak, miközben üdvözölte az amerikai ún. legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének alkalmazását.¹⁴⁷

Az interjúban a szovjetellenesség külön fejezetet kapott. A Szovjetunió a Sztálin halála utáni időszakot illetően ekkortájt érkezett el nemzetközi megítélésének mélypontjára. Aczél érzekelte ezt és a korábbi határozott védekező taktika helyett megengedőbben fogalmazott: „Egyetértek azzal, hogy különbséget kell tenni a szovjet- és kommunistaellenesség, valamint a valóságunkhoz kritikusan közelítő, jobbítani akaró szemlélet között.”¹⁴⁸

Aczél több országot külön is jellemezett, így Kínát, Csehszlovákiát, Lengyelországot. A globális világproblémák megoldásának igénye először az interjú tudományos-technikai forradalomról szóló fejezetében bukkan fel, bár a „forradalom” kifejezéssel kapcsolatban Aczél óvatosságra intett.¹⁴⁹ A kötet utószavában azonban a magyar politikus egyértelműen túllépett az ideológiai kereteken. „Én nem úgy tekintem a földgolyót, mintha a messi és meghatározhatatlan jövőig tragikus megosztottságra ítélt két külön világból állana. (...) Világnézetre, vallásra, társadalmi rendszerre való tekintet nélkül minden férfinak és minden nőnek össze kell fognia, hogy esélyt adjon az emberiségnek. (...) mivel úgy tartom, hogy a szocializmus az emberiség egyetlen valóságos történelmi lehetősége, bízom az emberekben. De nekik kell eldönteniük, hogy milyen társadalmi rendszerben kívánnak élni.”¹⁵⁰

Bár Aczél gondolatai a világszocializmus jövendöléseként is értelmezhetők, az interjú célja nyilvánvaló volt: a politikus az akkortájt kibontakozó globalizációs eszméket használta fel a szovjet ideológia szerint átalakítva, hogy a magyar vezetést minél kedvezőbben mutassa be az európai közvélemény előtt.

Utolsó nagy beszélgetése a végül nem publikált Scarponi-interjú, amelyet Udvardi Péter tanulmányából ismerünk, s amely csak korlátozottan használható Aczél szemléletének jellemzésére, mert nem autorizált szöveg, ezért elemzésétől eltekintünk.¹⁵¹

Nemzeti kérdés és globalizáció

Amint láttuk, a nemzeti kérdés hazai és globális összefüggései Aczél retorikájában a 80-as évek közepén új dimenziót kaptak. Nem véletlen, hogy 1985-ös gyűjteményes kötete a *Szocializmus, nemzet, kultúra* címet viselte, ráadásul a borítón a három szó egymás alatt jelent meg, a szocializmus piros, a nemzet fehér, a kultúra zöld színnel. Az aktív pályája végén járó politikus – 1985-ben leköszönt KB-titkári tisztségéről, bár a Politikai Bizottságban az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete főigazgatójaként 1987-ig bentmaradt – észlelte a kádári szocializmus erősödő kríziseit, s erre próbált ideológiai válaszokat találni.

1984 októberében *Művészetpolitikánk időszzerű kérdései* címmel tartott előadást a Politikai Akadémián, s ebben a nemzeti kérdésnek külön fejezetet szentelt. Aczél szerint a művészetek hagyományos küldetésstudata „alkotó tehetségen alapuló történelmi szolgálat”. A nemzeti sorskérdések közé a határon túli magyarság, a népesedéspolitikai, az öngyilkosságok és az alkoholizmus ügyét sorolta, kiegészítve a gazdasági talponmaradás feladatával. A megoldás szerinte most is a nemzeti és a nemzetközi szemlélet egységében rejlik, hiszen a kommunista párt nem „emellett”, „még”, „is” a nemzet egészének pártja, hanem „éppen ezért”. Aczél Zrínyit idézve („Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók!”) tette le a voksát a „cselekvő, alkotó hazafiság” mellett és a nacionalizmus ellen, s történelmi példáit Széchenyitől Bajcsy-Zsilinszkyig sorolta. „A történelem csapdájába esik, aki a mások nacionalizmusára nacionalizmussal válaszol.” – vélte Aczél, s felhívta a figyelmet a „torz historizmus” toposzainak („magyar virtus”, „magyar átok”, „büszke turániság”, „sumér dicsőség”) veszélyeire. Záró konklúziójában „egy minden korábbinál egészségesebb, realisabb, szocialista nemzettudat” megvalósulása mellett tett hitet.¹⁵²

Mihail Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülése az MSZMP vezető politikusai közül a legnagyobb hatást Aczélra gyakorolta, jószerivel csak ő érdeklődött a szovjetunióbeli változások elméleti és gyakorlati kérdései iránt.¹⁵³ Alátámasztja ezt Aczél 1988. szeptember 8-án Moszkvában folytatott tárgyalásának emlékeztetője. Bár Gorbacsov személyesen nem fogadta (Aczél május óta volt nem tagja a Politikai Bizottságnak), Vagyim Zaglagyin KB osztályvezetőnek, Gorbacsov nemzetközi tanácsadójának „szenvédélyes monológot tartott a szocializmus védelmében”.¹⁵⁴ Nehezményezte, hogy 1985 után a magyar párt felső vezetése nem követte a szovjet peresztrojka irányvonalát, miközben a nép többsége ezt támogatta volna. Ez vezetett szerinte az 1988. májusi pártterkekezleten történt vezetőváltáshoz.¹⁵⁵

1987 júliusában Aczél nagyszabású előadást tartott az MSZMP KB Politikai Akadémiáján *Szocializmus és nemzeti kérdés* címmel.¹⁵⁶ Ez volt utolsó jelentős fellépése. A bevezetőben körültekintően megindokolta témaválasztását, elsősorban a kérdéskör „hallatlan indulatokat” kavarázó évszázados múltjával, illetve követendőnek tartott új, szovjet példák alapján. Hivatkozott Jurij Andropov 1982-es és Mihail Gorbacsov 1987-es beszédeire, amelyekben a szovjet pártvezetők a megoldatlan nemzeti kérdés aktualitását hangsúlyozták.¹⁵⁷

A nemzetek születéséről szóló, a nemzeteket mint „történelmi létformát” definiáló eszmefuttatás a kortárs magyar történetírás kategóriáit használta; ebben kevés újdonságot talá-lunk.¹⁵⁸ Ami viszont az *Etnikai reneszánsz és globalizálódás* fejezetet illeti, Aczél megpróbálta közös nevezőre hozni a globalizáció Gorbacsov által is előtérbe állított pozitív tartalmát a két világrendszer szerinte megkérdőjelezhetetlen elméletével. A szemléletesség kedvéért a továbbiakban az adott helyzetben pozitívnek tekinthető gondolatok után a szövegben (+) jelet tesztek, a negatív töltetű ideológiai maradványokat pedig (–) jellel látom el.

Aczél kifejtette, hogy „a Nyugat-Európában létrejött kapitalizmus nemcsak egységes nemzetállamot, nemzetgazdaságot teremtett. Ez volt a társadalmi forma, amelyből átfogó

világrendszer, világgazdaság született.” (+) Ám mindez „elidegenült módon” jött létre, elnyomás alatt. (–) Figyelemreméltó a következő mondat: „a világ ma már egy és oszthatatlan, s ha ezt nem látjuk be, elpusztulunk.” (+) „A világfejlődés – jó és rossz jelenségeivel – folyvást és egyre fokozódó mértékben halad az internacionalizálódás irányába.” Minthogy az „internationalizálódás” szónak kettős értelme van, ha Aczél munkásmozgalmi kifejezésként értette, akkor (–) jel, ha globalizációs értelemben használta, akkor (+) jel indokolt. Aczél úgy vélte – s ez magyarázza a fejezetcím megválasztását – hogy Európát ma „a nemzetek közötti integrációk, a globalizálódás erősödése mellett a nemzeti öntudat váratlan feléledése” jellemzi. (+) Ugyanakkor egyetértett a Római Klub azon állításával, amely szerint a nemzeti szuverenitás eszméjének kizárólagossága túlhaladott, ugyanis a világ alapvető problémáinak globálissá válása anakronisztikussá teszi az ilyen gondolkodást. (+) Aczél szerint ebben azért van igazság, mert olyan problémákról van szó, amelyek minden régiót érintenek, bár első megfogalmazódásuk idején nálunk könnyedén elutasították őket. (+) Az is igaz – folytatta Aczél – hogy a „nemzeti létezés abszolutizálása korlátozhatja az emberi egyetemesség kibontakozását” (+). A „slusszpoén” azonban nem marad(hat)otl el: „a világméretű szolidaritás mélységesen jogos követelményével az elnyomó uralkodó osztályok különérdekei állnak szemben leginkább.” (–)¹⁵⁹

A nemzettudat történeti fejlődéséről, majd a cigánykérdésről, az antiszemitizmusról és a nemzetiségi kérdésről szóló fejtegetései után Aczél, előadásának legvégén, *A történelem kényszere* című fejezetben, több, a maga korában figyelemreméltóan pozitív reformgondolattal zárta a globalizációról kifejtett nézeteinek ismertetését. „Milyen sajátos válaszokat adnak az egyes nemzetek (...) a világméretű kihívásokra?” – kérdezte, és rögtön válaszolt is: „Mindenekelőtt a nagyszabású szovjet megújulási programtól várható, hogy új távlatokat nyit a szocialista országok közösségének.” Szokatlanul nyíltan hozzátette: „Ami most már hazai viszonyainkat illeti: ma már nincsenek illúzióink helyzetünk súlyosságát és a cselekvés sürgősségét illetően.” Bírálta a világgazdaság kihívásai ellen bezárkózást javasolókat. „A világ (...) továbbra is az egység felé mozog” – folytatta Aczél, majd Willy Brandtot idézte a nemzeti és a nemzetközi dialektikájáról: „ami baloldali, az feltétlenül nemzetközi.” Magyarország jövőjéről szólva Aczél önkritikusan kifejtette: „jó ideig azt hittük, minket nem érhet el a válság (...) Közös múltunknak az elzárkózásból származó nehezékeitől is végleg meg akarunk szabadulni.” Magyarországnak „ma (...) a szocializmus nemzetközi megújításának élvonalában” kell maradnia.¹⁶⁰

Az előadás szövege mind fogalomkészletében, mind gondolatmenetében újszerűnek tekinthető Aczél korábbi nyilatkozataihoz képest. Egyértelműen érezhető a gorbacsovi hatás. Mindazonáltal a globalizáció és az egységes Európa, valamint a tervek szerint magasabb szinten újjászerveződő szocialista világrendszer összevetése elméletileg sem sikerült. Nem sikerülhetett, mert az ellentmondások nem a gondolkodásmódban, hanem a politikai struktúrában gyökereztek, s mindez mégoly szép elméletekkel sem volt megreformálható.

Jegyzetek

1 A korszak tanulmányozásához számos korabeli és újonnan közzétett forrás és feldolgozás rendelkezésre áll. Lásd pl: Magyar külpolitika 1956–1989. Történeti kronológia. Összeállította: Nagy Miklós. MTA Jelenkorkutató Bizottság, Budapest, 1993; Főkonzulok, követek és nagykövetelek 1945–1990. Szerkesztette: Baráth Magdolna Gecsényi Lajos. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2015; Magyar–szovjet kapcsolatok 1948–1970. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973; Magyar–szovjet kapcsolatok 1971–1976. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977; Magyar–szovjet kapcsolatok 1977–1982. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, Bu-

dapest, 1984; Puja Frigyes: Szocialista külpolitika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973; Puja Frigyes: Magyar külpolitika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980; Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988. I–II. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015; Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. I–II. kötet. Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2001–2003; Mong Attila: Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990. Libri Kiadó, Budapest, 2012; Feitl István: Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016; Borhi László: Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig. Osiris Kiadó – MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. Kecskés D. Gusztáv: Magyar–francia kapcsolatok 1945–1990. Források. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2013.

2 Ezt utóbb az MSZMP politikai bizottsági tagjai is elismerték. Vö.: Simon János (szerk.): Puccs vagy összeomlás? 8 interjú a Kádár-korszakról volt MSZMP PB-tagokkal. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2014. Az interjúalanyok közül Aczélról főleg Benke Valéria, Óvári Miklós és Sarlós István beszélt. Aczél életéről lásd: Révész Sándor: Aczél és korunk. Sík Kiadó, Budapest, 1997; Varga Ágota: Aczél-történetek. Beszélgetések tiltott, túrt és támogatott kortársakkal Aczél Györgyről és a Kádár-korszakról. Alexandra Kiadó, Pécs, 2013; Ferenczy Endréné (összeáll.): Aczél György műveinek bibliográfiája. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1987; Gellén Antalné – Markella Károlyné (összeáll.): Aczél György publikációinak bibliográfiája = Társadalomtudományi Közlemények, XVII. évf. 1987. 4. szám, 599–647. o.

3 A tanulmány jelen formájában kutatás közbeni állapotot tükröz, s nem törekszük minden következtetés levonására. Készült a NKFIH K115676 számú kutatás keretében.

4 Aczél repüléstől való félelméről lásd: Berecz János: Kádár élt... 3. Emberek, esetek, emlékek... Duna International Könyvkiadó, Budapest, é. n. 118–121. o. Lásd még: „Amikor még kis kétmotoros gépeken repültem, mindig megnéztem, hol a vészkijárat.” In: Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra. Írások a kultúráról (1979–1985). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 174. o.

5 Magyar külpolitika 1956–1989, i. m. 127, 148, 162, 173, 175, 180, 183, 191, 226. o.

6 Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988, i. m. I. kötet 91, 93, 122, 167, 233, 274, 287, 329, 442, 445, 476, 509. o.

7 Révész Sándor: Aczél és korunk, i. m. 130–132, 166, 179, 220–221, 232–235, 252, 254, 259, 292, 295–297, 299–301, 358, 368. o.

8 Révész Sándor: Aczél és korunk, i. m.; Sándor L. István: Repedések a rendszeren. Kultúra és társadalom a 70-es évek végén Magyarországon. Selinunte Kiadó, Budapest, 2016; Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon. Adalékok a történelmi emlékezethez és önismerethez. = Tekintet, 25. évf. 2. szám, 2012. március–április, 95–123. o. A témával kapcsolatos első, még egyetemi hallgatóként írt publikációm: Bolvári-Takács Gábor: Stratégia vagy taktika? A globalizáció és az európaiság kérdésköré Aczél György retorikájában. In: Művelődéstudományi tanulmányok. Szerkesztette: Rubovszky Kálmán – Sz. Szabó László. Acta Andragogiae et Culturae 15. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994. 53–60. o. A politikai retorikai termékek sajátosságairól és forrásértékéről lásd: Bolvári-Takács Gábor: A művészetpolitika mechanizmusai. Interpretációk és források a Kádár-korszak értelmezéséhez. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 55–60. o.

9 Henry Kissinger: Diplomácia. Panem–Grafo, Budapest, 1998³; Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerkesztette: Hajdu Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967²; Világpolitikai lexikon (1945–2005). Szerkesztette: Horváth Jenő. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

10 Fischer Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1945–1989. IKVA Kiadó, Budapest, 1992.

11 Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 223–225. o.

12 Uo. 273–281. o.

13 Az SZKP XX. kongresszusa. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1956. 40–42. o.

14 Uo. 549. o.

15 Lukács György: A demokratizálódás jelene és jövője. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988. 205. o.

16 A kommunista világmozgalmak tanácskozásai. Moszkva, 1957, 1960, 1969. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 3–19, 2169. o.

17 Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 761. o.

18 Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1945–1982, i. m. 334–335. o.

19 N. Sz. Hruscsov: A békés egymás mellett élésért. Beszédék és irások (1959. január – december). Szerkesztette: Rózsa István. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960. 616 o. N. Sz. Hruscsov: Fegyver és háború nélküli világért. Beszédék nemzetközi kérdésekről (1960–1961). Szerkesztette: Fedor János. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 704 o.

20 Mihail Gorbacsov: Háborúk és fegyverek nélküli világért. Szerkesztette: Hitseker Mária. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 9. o.

21 A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Moszkva, 1969. június 5–17. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 36–37. o.

- 22 Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- 23 Vö. Berényi Pál: Európa Helsinki után. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- 24 Vö. pl. K. U. Cserynyenka: Az SZKP és az emberi jogok. Novosztvi Sajtóügynökség Kiadója, Moszkva, 1983.
- 25 Vö. pl. Zsorecz Medvegyev: A levelezés titkosságát a törvény garantálja. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. (eredeti kiadás: London, 1971); Zsorecz Medvegyev – Roj Medvegyev: Ki az örült? Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. (eredeti kiadás: London, 1971).
- 26 Formálisan volt állami tisztsége: 1965-től tagja volt a 21 tagú államfői testületnek, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának.
- 27 Mr. Kádár. Válogatta: Faragó Jenő. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989. 69–94. o.
- 28 Az európai kommunista és munkáspártok konferenciájának dokumentumai. Berlin, 1976. Szerkesztette: Pásztor Antal. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 33. o.
- 29 A Varsói Szerződés Szervezete 1955–1985. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 220–223, 229–248. o.
- 30 Vö. pl. Fencsik László: A nemzetközi enyhülés és a szovjetellenesség. In: A szovjetellenesség az antikommunizmus fő fegyvere. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 269–293. o.; Puja Frigyes: Az enyhülési folyamat jellemzői és perspektívái. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- 31 Helsinki előtről lásd pl. az 1973-ban Moszkvában kiadott monográfiát: A mai antikommunizmus. Politika és ideológia. Főszerkesztők: F. D. Risenko és O. Reinhold. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- 32 Munkásmozgalomtörténeti lexikon. Vezető szerkesztő: Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976². 535. o.
- 33 Politikai kisszótár. Szerkesztette: Fencsik László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980⁴. 319. o.
- 34 A nacionalizmus hazai történeti alakulását Gyurgyák János kimerítően feldolgozta: Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- 35 Munkásmozgalomtörténeti lexikon, i. m. 437. o.
- 36 Puja Frigyes: Szocialista külpolitika, i. m. 175. o.
- 37 Uo. 187. o.
- 38 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. S. a. r.: Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974². 358–380. o.
- 39 Vö. pl. Óvári Miklós: Hazafiság és nemzetköziség. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968; Király István: Hazafiság és forradalmiság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- 40 Pach Zsigmond Pál: Miért írunk Erdély-történetet? In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10. Szerkesztette: Rác István. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1988. 18–22. o.
- 41 A jelenséget elemző egyik első tanulmánykötet: Eurocommunism. Its roots and future in Italy and elsewhere. Edited by G. R. Urban. Maurice Temple Smith Ltd, London, 1978. Újabb hazai áttekintése: Harsányi Iván: Az eurokommunista kísérlet szerepe a szocializmus sorsának alakulásában = Múltunk, XLVI. évf. 2001. 23. szám, 294–324. o.
- 42 Enrico Berlinguer: Az összes demokratikus és népi erő összefogása és harca Olaszország megmentéséért és újjászületéséért. In: uő: Válogatott beszédek és írások. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 332–391. o. A „történelmi kompromisszum”-ról: uo. 363–366. o. A közös kormányzás tervét az Aldo Moro kereszténydemokrata pártelnök meggyilkolásába torkolló, a Vörös Brigádok által 1978 márciusában végrehajtott terrorista akció végleg megghiúsította.
- 43 Szocializmus Franciaország számára. Georges Marchais beszámolója a Francia Kommunista Párt XXII. kongresszusán. (Részletek). In: A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976. Szerkesztette: Fencsik László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 612–646. o.
- 44 Georges Marchais: Demokratikus kihívás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- 45 Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísérlete Magyarországon, i. m. 95. o.
- 46 Santiago Carrillo: Az „eurokommunizmus” és az állam. k. n. (Kossuth Könyvkiadó), h. n. (Budapest), é. n.
- 47 Politikai kisszótár. Szerkesztette: Fencsik László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986⁶. 121. o.
- 48 Világpolitikai lexikon (1945–2005), i. m. 311. o.
- 49 Közgazdasági kislexikon. Főszerkesztő: Brüll Mária. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987⁴. 187. o.
- 50 Politikai kisszótár (1980), i. m. 163. o.
- 51 Politikai kislexikon. Összeállította és szerkesztette: Burget Lajos. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1966. 86. o.
- 52 Puja Frigyes: Magyar külpolitika, i. m. 195., 197. o.
- 53 Mihail Gorbacsov: Átalakítás és új gondolkodás. Országunknak és az egész világnak. Kossuth Könyvkiadó – Pallas Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1987. 196. o.
- 54 Politikai kisszótár (1980), i. m. 203. o.
- 55 Közgazdasági kislexikon, i. m. 293. o.
- 56 Uo.
- 57 Walt Whitman Rostow: The Stages of Economic Growth. Cambridge, 1960; Raymond Aron: Dix-huit leçons sur la société industrielle. Paris, 1963; John Kenneth Galbraith: The New Industrial State. Boston, 1967 (magyarul: Az új

- ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970); Jan Tinbergen: Do Communist and Free Economies Show a Converging Pattern? = Soviet Studies, 1961. április.
- 58 Simai Mihály: Közeledik-e a két rendszer egymáshoz? (A konvergenciaelméletéről). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969; Herbert Meissner: Konvergenciaelmélet és valóság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971; Lakatos György: Az ipari társadalom elméletéről. Raymond Aron nézeteinek bírálatához. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- 59 Lukács György: A demokratizálódás jelen és jövője, i. m. 177–178. o.
- 60 Politikai kisszótár (1980), 171, 238. o.; Világpolitikai lexikon, i. m. 326–327. o.
- 61 Árva László: Globalizáció: kezdet, szakaszai és vége...? = Zempléni Múza, XVIII. évf. 2. szám, 2018. nyár, 5. o.
- 62 Ágh Attila: Globális kihívás. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. 152. o.
- 63 Uo. 188, 206–207, 232–280, 303, 307–314. o.
- 64 Forgács D. Péter: A bürokrácia szociológiája. Kossuth Kiadó, Budapest, 2019. 68. o.
- 65 Sárközy Tamás: Illiberális kormányzás a liberális Európai Unióban. Park Könyvkiadó, Budapest, 2019. 209–210. o.
- 66 Polányi Károly: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Mészáros Gábor kiadása, Budapest, 1997 (eredeti megjelenés: 1946); John Kenneth Galbraith: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970 (eredeti megjelenés: 1967); David S. Landes: Az elszabadult Prométheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986 (eredeti megjelenés: 1969).
- 67 Vö. pl. Thomas L. Friedman: És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története. HVG Kiadó, Budapest, 2006; Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994; uő: A Nagy Sztérbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000; uő: Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007; Yuval Noah Harari: 21 lecke a 21. századra. Central Kiadó, Budapest, 2018; Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- 68 Vö. Soros György: A nyílt társadalom, avagy a globális kapitalizmus megreformálása. Scolar Kiadó, Budapest, 2001 (eredeti megjelenés: 2000).
- 69 Mihail Gorbacsov: Átalakítás és új gondolkodás, i. m. 132–134. o.
- 70 Vitányi Iván: Az „Európa-paradigma”. Európai kultúra – világkultúra. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 8–10. o. Kiemelések az eredetiben.
- 71 Mihail Gorbacsov: Átalakítás és új gondolkodás, i. m. 201. o.
- 72 Uo. 188. o.
- 73 Uo. 188–190. o.
- 74 Vitányi Iván: Az „Európa-paradigma”, i. m. 8, 16–36, 100. o.
- 75 Ágh Attila: Globális kihívás, i. m. 309–310. o.
- 76 Király István: Az európai sokszínűség. In: uő: Kultúra és politika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 190–193. o.
- 77 Maller Sándor: Az Európa-eszmé. A kezdetektől a megvalósulásig. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000. 66–74. o.
- 78 Berecz János: Mi a csendes ellenforradalom? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- 79 Berecz János: Harc és együttműködés. A társadalmi haladásról és a nemzetközi enyhülésről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979; Uő: Vitáink és egységünk. Hazánk a világban, pártunk a munkásmozgalomban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- 80 Aczél György: Eszménk erejével. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971². 13. o.
- 81 Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975². 7. o.
- 82 Uo. 88. o.
- 83 Uo. 237, 178, 179. o.
- 84 Uo. 269. o.
- 85 Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 24. o.
- 86 Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember, i. m. 311. o.
- 87 Uo. 358, 279. o.
- 88 Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus, i. m. 142. o.
- 89 Aczél György: A kor, amelyben élünk. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 43, 45. o.
- 90 Uo. 130. o.
- 91 Uo. 165–166. o.
- 92 Aczél György: Eszménk erejével, i. m. 14–15. p.
- 93 Uo. 287–288. o.
- 94 Uo. 84. o.
- 95 Uo. 85. o.
- 96 Uo. 92. o.

- 97 Uo. 218. o.
 98 Uo. 231. o.
 99 Uo. 245. o.
 100 Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember, i. m. 180, 206. o.
 101 Uo. 270. o.
 102 Uo. 147. o.
 103 Uo. 237. p.
 104 Uo. 265. o.
 105 Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus, i. m. 22. o.
 106 Uo. 23. o.
 107 Uo. 68. o.
 108 Aczél György: A kor, amelyben élünk, i. m. 128–129. o.
 109 Aczél György: Eszmének erejével, i. m. 24. o.
 110 Uo. 28. o.
 111 Uo. 113. o.
 112 Uo. 181–183. o.
 113 Uo. 192. o.
 114 Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember, i. m. 194–196. o.
 115 Uo. 329–330. o.
 116 Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus, i. m. 82. o.
 117 Aczél György: A kor, amelyben élünk, i. m. 32–33. o.
 118 Uo. 158–159, 164–165. o.
 119 Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988, i. m. I. kötet 233. o.
 120 Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra, i. m. 193–209. o.
 121 Révész Sándor: Aczél és korunk, i. m. 259. o.
 122 Aczél György: A szabadság rendjéért. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 6–16. p.
 123 Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra, i. m. 13–14. o.
 124 Uo. 96. p.
 125 Uo. 107. o.
 126 Uo. 132. o. SALT-II.: a szovjet-amerikai leszerelési tárgyalások második üteme, a Breznyev és Carter által aláírt dokumentum.
 127 Uo. 187–188. o.
 128 Uo. 390. o.
 129 Az Olasz Kommunista Párt XV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 116–125. o.
 130 Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon, i. m. 109110. o.
 131 A Szakszervezeti Világszövetségben betöltött elnöki tisztségéből adódóan nemzetközi kérdésekben megszólalhatott az 1956–88 között végig Kádár mellett dolgozó Gáspár Sándor is. Gyűjteményes kötete: Gáspár Sándor: A nemzetközi szakszervezeti mozgalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
 132 Egy elmaradt vita helyett. Jacques De Bonis (France Nouvelle) kérdez – Aczél György válaszol. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 1975²; Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976³; valamint in: Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus, i. m.
 133 Paul Lendvai: György Aczél über Politik in Ungarn = Europäische Rundschau, 1980. 4. szám. Magyarul rövidítve: Aczél György: A mai magyar társadalomról (Paul Lendvai interjúja az Europäische Rundschau) = Valóság, XXIII. évf. 12. szám, 1980. december, 1–26. o. Lásd még: In: Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra, i. m. 136–185. o.
 134 Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról. Aczél György válaszol Francis Cohen kérdéseire. Kossuth Könyvkiadó – Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982, 1982², 1983³.
 135 Aczél György: Megélt szocializmus. Alberto Scarponi interjúja. Beatrice Tóttösy gondozásában. Kézirat. Idézi: Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon, i. m. 115–120. o. Az interjú megjelentetéséhez Kádár János nem járult hozzá.
 136 A két kötet Párizsban megjelent franciául, továbbá lefordították angol, finn, német és olasz nyelvre. A kötetek szerepéről, illetve különösen az 1975-ös kötet keletkezésének körülményeiről lásd: Egy elmaradt vita helyett, i. m. 11–18. o., Révész Sándor: Aczél és korunk, i. m. 232–235, 295298. o.; Sándor L. István: Repedések a rendszeren, i. m. 18–19. o.; Sugár András: Ötven év titkai. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008. 217–221. o., Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon, i. m. 110–111. o.
 137 Egy elmaradt vita helyett (1975), i. m. 19–20. o.
 138 Uo. 21–35. o.
 139 Uo. 78–79. o.

- 140 Aczél: Szocializmus, nemzet, kultúra, i. m. 152. o.
 141 Uo. 164. o.
 142 Uo. 183. o.
 143 Uo. 154. o.
 144 Uo. 166. o.
 145 Uo. 180. o.
 146 Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról, i. m. 290–299. o.
 147 Uo. 311–314. o.
 148 Uo. 325. o.
 149 Uo. 122–128. o.
 150 Uo. 401. o.
 151 Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon, i. m. 115–120. o.
 152 Aczél György: Művészetpolitikánk időszzerű kérdései. (Az 1984. október 31-én elhangzott előadás bővített szövege.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 38–46. o.
 153 Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991. Szerkesztette: Baráth Magdolna – Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 2000. 26. o.
 154 Feljegyzés Vagyim Zaglagyin és Aczél György moszkvai megbeszéléséről, 1988. szeptember 8. In: Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel, i. m. 226. o.
 155 Uo. 223–224. o.
 156 Aczél György: Szocializmus és nemzeti kérdés. Az 1987. július 15-én elhangzott előadás alapján. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
 157 Uo. 3–4. o.
 158 Uo. 6–11. o.
 159 Uo. 12–19. o.
 160 Uo. 48–60. o.

